

Conservatisme in Nederland 1970-1992

Het belang van leeftijds-, cohort- en sekseverschillen

Wilma Vollebergh, Jurjen Iedema en Wim Meeus

1 Inleiding

In Nederland tekenden zich in de afgelopen decennia twee duidelijke trends in conservatisme af. Er is sprake van een libertaire trend in opvattingen over het sociaal-culturele domein – een daling in cultureel conservatisme – en in het verlengde hiervan bijvoorbeeld ook een sterke daling in autoritarisme. Daarnaast zien we een versterking van het economisch conservatisme, een verrechtsingstendens dus (Middendorp 1991; SCP 1992, 1994; Vollebergh, Raaijmakers en Meeus 1995). We kunnen het best spreken van een algemeen libertair-rechtse trend. Beide tendensen zouden we kunnen beschouwen als manifestaties van een toenemende individualisering in de samenleving. In het culturele domein zien we een toenemende relativisering van de traditionele inrichting van het gezin, c.q. de primaire leefvormen, en de hierbijhorende traditionele normen en waarden. De omgangsvormen tussen de generaties en tussen de seksen worden steeds meer egalitair en het zelfbeschikkingrecht van het individu inzake abortus en euthanasie en dergelijke, wordt steeds meer erkend. In het economisch domein gaat het om toenemende acceptatie van individuele vrijheid in economische aangelegenheden. We zien een hernieuwde weerstand tegen al te grote gelijkheid in inkomen of status en een roep om het vrijlaten van de strijd om de sterkste posities (tegen overheidsingrijpen, tegen door overheidssteun vervalste concurrentie). Zo beschouwd zou de schijnbare paradox (toenemend conservatisme in het ene domein, afnemend conservatisme in het andere domein) minder tegenstrijdig zijn dan op het eerste gezicht lijkt.

Het is niet waarschijnlijk dat deze trends zich in alle bevolkingsgroepen even sterk hebben voorgedaan. Bijna spreekwoordelijk is de suggestie dat jongeren zich als progressieve trendsetter voor culturele veranderingen gedragen (Prakke 1959; Hagendoorn en Janssen 1983). Als dat zo is, dan is het de vraag wat daar de oorzaak van is: de leeftijd van de jongeren op zich, of de kenmerken van de historische periode waarin zij jong zijn. De ontrafeling van deze hypothesen is een eerste doelstelling van dit artikel. In het verlengde hiervan willen we aandacht besteden aan verschillen tussen de seksen. Veel van de hier genoemde culturele veranderingen in Nederland hebben immers bij uitstek betrekking op relaties tussen vrouwen en mannen. De

groeïende emancipatiegezindheid en tolerantie jegens feministisch gedachtegoed zouden dan ook de huidige jonge generaties moeten tekenen. Er zijn inderdaad aanwijzingen dat bij de huidige jonge generatie de sekseverschillen in conservatisme groter zijn dan bij volwassenen (Middendorp 1991; Vollebergh 1986).

In het hiernavolgende zullen we eerst aandacht besteden aan enkele resultaten van Nederlands onderzoek naar deze vragen. Vervolgens zullen we de resultaten presenteren van enkele analyses van de databestanden van Culturele veranderingen in Nederland, die bij uitstek geschikt zijn om bovengestelde vragen voor een deel te beantwoorden.

Leeftijds- en cohortverschillen in conservatisme. In het onderzoek naar conservatisme worden vaak verschillen tussen leeftijdscategorieën aangetroffen. Over het algemeen wijzen deze op een stijging van cultureel conservatisme met de leeftijd. Deze trend wordt in Amerikaans onderzoek bijzonder robuust aangetroffen: onafhankelijk van sekse, opleiding of regio blijkt conservatisme sterk toe te nemen onder respondenten van 40 jaar en ouder (Truett 1993). In Nederland doet hetzelfde verschijnsel zich voor (Middendorp 1991).

Een probleem bij deze leeftijdsverschillen is uiteraard of we deze kunnen interpreteren als een effect van de levensloop – de levensloopspsychologie biedt hiervoor wellicht aardige aanknopingspunten – of als een cohort-effect. Een verklaring in termen van de levensloop gaat uit van het feit dat jongeren en ouderen zich in een andere levensfase bevinden, een andere maatschappelijke positie bezitten en daarom andere opvattingen huldigen. Een verklaring in termen van cohorten gaat ervan uit dat mensen uit verschillende cohorten verschillende historische ervaringen hebben en tengevolge daarvan verschillende opvattingen.

De cohort-hypothese is in het onderzoek naar maatschappelijke opvattingen nadrukkelijk geponeerd door Inglehart (1977). Inglehart sociologiseerde Maslows motivatietheorie tot de theorie van de 'stille revolutie'. Maslow (1954) stelt dat de bevrediging van de 'lagere behoeften' zoals voeding, veiligheid en onderdak, de weg vrij maakt voor het vervullen van 'hogere behoeften' zoals liefde, genegenheid en zelfontplooiing. Inglehart benoemde de lagere behoeften als 'materialistisch' en de hogere als 'postmaterialistisch'. Omdat de generaties voor de Tweede Wereldoorlog minder zeker waren van de vervulling van de lagere behoeften, zijn zij meer materialistisch ingesteld. De cohorten geboren na 1945 groeiden op in een grote materiële welvaart en kennen daarom een groter belang toe aan postmaterialistische waarden. Omdat de nieuwe cohorten de oudere vervangen, worden de populaties van de westerse landen steeds postmaterialistischer.

Onderzoek naar materialisme en postmaterialisme in Nederland heeft systematische leeftijdsverschillen opgeleverd. Zoals Inglehart veronderstelde zijn jongeren postmaterialistischer dan ouderen (Van Dam 1993; Van Deth 1983a, 1983b, 1984; De Graaf en De Graaf 1988). Van Dam specificeert de verschillen in termen van het

generatie-onderscheid van Becker (1992). De 'stille' generatie, geboren tussen 1930 en 1940, is minder postmaterialistisch dan de 'protest' generatie (geboren in 1940-1955) en de 'verloren' generatie (geboren in 1955-1970).

De interpretatie van de leeftijdsverschillen in materialisme-postmaterialisme is niet eenduidig. Van Deth stelt dat de verschuiving zowel in termen van 'levenscyclus' als van 'cohorten' kan worden verklaard. De Graaf en De Graaf concluderen tot een generatieverklaring en Van Dam kan gezien haar data, een eenmalig cross-sectioneel survey, geen uitspraak doen.

Het onderzoek naar leeftijdsverschillen in cultureel conservatisme levert een eenduidig beeld op. Ouderen zijn conservatiever dan jongeren (Becker, Felling, Peters en Sanders 1995; Van Berkel-Van Schaik en Van Snippenburg 1991; Ter Bogt en Van Praag 1992; Van Dam 1993; Felling en Peters 1984; Middendorp 1991; SCP 1985). Becker et al. zijn de enigen die het levenscyclus-effect tegen het generatie-effect toetsen en zij laten zien dat de gevonden verschillen in cultureel conservatisme als een generatie-effect moeten worden geïnterpreteerd. De stille generatie (geboren tussen 1930-1940) is minder conservatief dan de vooroorlogse generatie (geboren tussen 1910-1930) en de protest- en verloren generatie (1940-1970) zijn progressiever dan de vooroorlogse en stille generatie. De resultaten van Van Berkel-Van Schaik en Van Snippenburg (1991) en van Van Dam (1993) sluiten hierbij aan: zij constateren dat de vooroorlogse en stille generatie conservatiever zijn dan de protest- en verloren generatie. Opvallend is dat geen van de onderzoeken een verschil in conservatisme tussen de verloren en de protestgeneratie laat zien.

Leeftijdsverschillen in economisch conservatisme komen minder duidelijk naar voren. Felling en Peters (1984) rapporteren dat economisch conservatieven het meest voorkomen onder de jongeren, Van Dam (1993) en Ter Bogt en Van Praag (1992) constateren geen leeftijdsverschillen en het SCP (1985) laat zien dat jongeren meer economisch progressief zijn. Een mogelijke verklaring voor deze inconsistente resultaten kan gelegen zijn in het feit dat in de periode 1970-1985 de leeftijdsverschillen in economisch conservatisme sterk veranderd zijn. De gegevens van Middendorp (1991) wijzen hierop. Het feit dat de data van de door ons geciteerde onderzoeken op een verschillend tijdstip verzameld zijn, verleent aan onze veronderstelling enige plausibiliteit. Een uitspraak over levenscyclus- versus cohort-effect kan bij het ontbreken van onderzoeksgegevens echter niet worden gedaan.

In geen van de geciteerde onderzoeken wordt een relatie gelegd tussen levenscyclus- of generatie-effecten en sekseverschillen, met uitzondering van het onderzoek van Middendorp (1991). Deze constateerde dat zich tussen 1980 en 1985 een trend naar sterker cultureel conservatisme voor zou doen juist onder jonge mannen, een versterking die bij andere leeftijdscategorieën achterwege blijft. Ook wat betreft economisch conservatisme is deze stijging bij jonge mannen aangetroffen. Overigens is het wellicht beter om te stellen dat de trend naar meer cultureel libertaire waarden bij jonge mannen het eerst tot staan lijkt gebracht.

Sekseverschillen in conservatisme. Het onderzoek in Nederland naar cultureel en economisch conservatisme laat doorgaans geen verschillen van betekenis tussen vrouwen en mannen zien (Felling, Peeters en Schreuder 1983). Ook voor opvattingen als etnocentrisme of autoritarisme geldt dat sekseverschillen bij volwassenen doorgaans ontbreken (Eisinga en Scheepers 1989). Naoorlogs onderzoek in westerse landen buiten Nederland leek eerst zelfs uit te wijzen dat vrouwen conservatiever waren dan mannen (het betreft hier vaak manifestaties van cultureel conservatisme; zie bijvoorbeeld Eysenck 1975; Feather 1978; Lipset 1960), terwijl in later onderzoek het sekseverschil vaak te verwaarlozen lijkt (Truett 1993). Zeer recent onderzoek laat daarentegen zien dat vrouwen juist minder conservatief worden dan mannen. De recente opvattingen van vrouwen in Nederland zouden getuigen van een 'zekere – wellicht prudente – progressiviteit', aldus het SCP (1994: 555). Zo stemmen vrouwen meer in met vrouwenemancipatie en met postmaterialistische waarden, zij vertonen grotere tolerantie jegens alternatieve samenlevingsvormen en echtscheiding, en zij staan ook minder traditionele waarden voor; daarnaast zijn zij een groter voorstander van het instandhouden van uitkeringen, inkomensnivellering en overheidssteun voor sociaal-culturele voorzieningen. Het geringere conservatisme van vrouwen in Nederland uit zich dus in zowel economische als culturele zaken. Dit is recentelijk ook in andere Europese landen aangetroffen (De Vaus en McAllister 1989).

Deze sekseverschillen lijken veel op de verschillen tussen meisjes en jongens die in jeugdonderzoek al langer worden aangetroffen. Meisjes zijn over het algemeen (veel) minder conservatief in culturele aangelegenheden; zij zijn minder autoritair, toleranter jegens etnische minderheden, positiever over het feminisme en over vrouwenemancipatie (Hagendoorn en Janssen 1983; Raaijmakers, Meeus en Vollebergh 1986). Ook in economische aangelegenheden nemen ze een minder rechts of conservatief standpunt in dan jongens (Raaijmakers 1993; Vollebergh, Raaijmakers en Meeus 1995). Deze gegevens suggereren dat zich recentelijk veranderingen hebben voorgedaan onder invloed waarvan zich een verschil tussen vrouwen en mannen is gaan manifesteren, een verschil dat in de jongste generatie het eerst zichtbaar is geworden. Waarom dit verschil zich in de jongste generatie wel voor zou doen en in oudere generaties niet, is een vraag die het jeugdonderzoek, met tot dusver doorgaans enkelmalige onderzoeken van slechts jonge respondenten, echter moeilijk kan beantwoorden.

Een van de meest voor de hand liggende verklaringen voor deze mogelijke verschuiving is, dat de huidige generaties meisjes en vrouwen in veel opzichten een 'geëmancipeerder' leven leiden dan de oudere generaties vrouwen: hun opleidingsniveau is opmerkelijk sterk gestegen, hun financiële onafhankelijkheid toegenomen, terwijl het vooruitzicht op een traditioneel vrouwenbestaan in het gezin sterk is afgenomen (Hooghiemstra en Niphuis-Nell 1993). Onder invloed van deze veranderingen kan de culturele progressiviteit van meisjes (en vrouwen) zijn toegenomen.

Onderzoek in Nederland eind jaren tachtig liet zien, dat het verschil tussen mannen en buitenshuis werkende vrouwen voor wat betreft autoritaire en seksistische opvattingen veel duidelijker is (mannen autoritairder en seksistischer) dan het verschil tussen mannen en alle vrouwen tezamen (Vollebergh 1988). Recent internationaal vergelijkend onderzoek naar sekseverschillen in de links-rechts-zelfopvattingen van respondenten in elf landen bevestigt het belang van verschillen in de maatschappelijke positie van vrouwen en mannen. In vijf van de elf bij het onderzoek betrokken landen blijken vrouwen significant rechtser dan mannen (België, Frankrijk, Italië, Spanje, Verenigde Staten). In de overige landen (Australië, Engeland, Denemarken, Ierland, Nederland, Duitsland) zijn deze verschillen nergens significant, maar wijzen wel in dezelfde richting (vrouwen rechtser). Gecontroleerd voor verschil in maatschappelijke en sociale positie (socio-economische status, arbeidsmarktparticipatie en religieuze participatie; huwelijkse status bleek hierbij niet van belang) blijkt het verschil tussen vrouwen en mannen echter in drie van de elf landen (Australië, Denemarken, Nederland) significant te zijn in de omgekeerde richting (vrouwen linker). In alle overige landen verschuift het sekseverschil in dezelfde richting, echter zonder dat dit tot een significant sekseverschil leidt. Alleen in Frankrijk blijft het traditionele sekseverschil significant, maar ook hier is dit aanzienlijk kleiner geworden (De Vaus en McAllister 1989).

Dit suggereert dat het ontbreken van sekseverschillen in veel onderzoek het gevolg zou kunnen zijn van de gewoonte van onderzoekers om vrouwen en mannen met elkaar te vergelijken zonder te controleren voor belangrijke verschillen in maatschappelijke participatie of sociale positie, terwijl hiervan substantiële effecten op de onderzochte opvattingen uitgaan. Worden deze achtergronden wel in de analyse betrokken, dan lijkt dat tot gevolg te hebben dat de conservatisme-scores van vrouwen lager worden dan die van de mannen.

Kort samengevat: Onderzoek in Nederland naar de trends in conservatisme laat duidelijke verschillen tussen cohorten en tussen leeftijdsgroepen zien. Slechts weinig onderzoek toetst echter het relatieve belang van deze verschillen en dat is daarom moeilijk te bepalen. Sekseverschillen in conservatisme worden vaak niet gevonden. Dat zou kunnen komen omdat bij het nagaan van sekseverschillen niet altijd wordt gecontroleerd voor sekseverschillen in maatschappelijke positie.

In het hier gerapporteerde onderzoek willen we deze vraagstukken nader analyseren met behulp van de databestanden van Culturele Veranderingen in Nederland. Conform het bovenstaande beperken we ons hier tot een analyse van het relatieve belang van verschillen tussen leeftijdsgroepen, tussen cohorten en tussen vrouwen en mannen. In deze analyse zullen we ook controleren voor relevante aspecten van de maatschappelijke positie van respondenten. Bij het onderzoek naar cultureel en economisch conservatisme ligt het dan voor de hand om naast de door De Vaus en McAllister (1989) gehanteerde indicatoren (huwelijkse staat, arbeidsmarktpartici-

patie, religieuze participatie, socio-economische status) ook de volgende indicatoren te betrekken. Zoals bekend vormt opleidingsniveau een van de belangrijkste voorspellers van conservatisme, zowel van de culturele als van de economische variant (voor cultureel conservatisme: Becker et al. 1995; Dekker en Ester 1993; voor cultureel en economisch conservatisme: Middendorp 1979, 1991; Van Snippenburg en Hendriks Vettehen 1990; Felling en Peters 1984; Meeus 1988; Raaijmakers 1993; Maassen en Meeus 1993; Vollebergh 1991). Vervolgens lijken voor economisch conservatisme een tweetal meer economische indicatoren relevant: inkomen (als maat voor sociaal-economisch positie) en werkloosheids (Iedema en Sanders 1996; Iedema, Becker en Sanders, in druk).

Voor een analyse van sekseverschillen is het daarbij belangrijk om onderscheid te maken tussen de structurele invloed van bepaalde achtergrondkenmerken op bepaalde opinies en een mogelijk verschillende invloed hiervan op vrouwen en mannen. Dit onderscheid wordt niet altijd gemaakt. Bij De Vaus en McAllister (1989) bijvoorbeeld, wordt de verschuiving in sekseverschillen op de links-rechts-dimensie verklaard uit het feit dat de door hen onderzochte maatschappelijke indicatoren op vrouwen een effect in linkse richting hebben (zo leidt arbeidsmarktparticipatie tot een linkere zelfopvatting) met als gevolg een gemiddeld progressievere score van vrouwen. Een progressievere, cq. linkere score van vrouwen ten opzichte van die van mannen laat zich echter alleen door arbeidsmarktparticipatie verklaren indien een interactie-effect van deze indicatoren voor vrouwen en mannen gevonden zou zijn.

2 Methode

Data. We beschikten via het Steinmetz Instituut over alle bestanden van het onderzoek *Culturele Veranderingen in Nederland*. Dit onderzoek kent een longitudinale opzet met onderzoekspopulaties die als representatief voor de Nederlandse bevolking kunnen worden gezien. In elk jaar waren een kleine twee duizend respondenten bij het onderzoek betrokken (variërend van 1791 respondenten in 1985 tot 2146 respondenten in 1992). Voor dit artikel maken we gebruik van de meetinstrumenten die in elk van de jaren 1970, 1975, 1980, 1985 en 1992 in het onderzoek zijn afgenomen.

De dimensies 'libertair-autoritair' en 'links-rechts'. Voor het meten van de opinie van de respondenten is gebruikgemaakt van de scores op alle schalen die door Middendorp (1991) zijn gebruikt voor de constructie van de twee dimensies 'autoritair-libertair' en 'links-rechts'. Deze begrippen vertonen grote overeenkomst met de concepten 'cultureel conservatisme' en 'economisch conservatisme'. Bij de data-analyse zijn we echter anders te werk gegaan dan Middendorp. Middendorp voerde een factoranalyse uit op alle schalen en vond een twee-factoroplossing, waarbij twee

van de negentien schalen op beide factoren bleken te laden. Om die reden werden deze twee schalen door hem twee keer gebruikt, namelijk bij de constructie van som-scores op beide dimensies. De correlatie tussen deze twee dimensies is daarmee een artefact van deze werkwijze geworden. Ook door ons werd een factoranalyse uitgevoerd op alle schaalscores (principale componentenanalyse met varimax-rotatie). Wij vonden eveneens een twee-factoroplossing, maar in tegenstelling tot Middendorp berekenden wij factorscores zodat de dimensies niet correleren. Op deze scores zijn de analyses verricht.

Maatschappelijke indicatoren. We gingen zowel sociaal-culturele indicatoren als sociaal-economische indicatoren na:

- Opleidingsniveau: de laatst genoten opleiding van respondenten, lopend van alleen lager onderwijs tot wetenschappelijk onderwijs.
- Religie: een variabele 'religieuze participatie' werd geconstrueerd met behulp van de vraag naar religieuze zelfcategorisatie en kerkbezoek. Dit resulteerde in de constructie van een score die toenemende religieuze participatie weergeeft:
 1. niet godsdienstig;
 2. wel godsdienstig, niet kerkelijk;
 3. wel godsdienstig, matig kerkbezoek (1 x per maand of minder);
 4. wel godsdienstig, frequent kerkbezoek (1 x per week/veertien dagen).
- Arbeidsmarktparticipatie: of er wel/niet sprake is van het verrichten van betaald werk.
- Burgerlijke staat: we maakten onderscheid tussen ongetrouwde, getrouwde en gescheiden respondenten.
- Inkomen: In de data was het inkomen van respondenten alleen in categorieën beschikbaar. Door het categoriemidden te nemen werd een intervalvariabel inkomen gecreëerd. Om deze inkomens vergelijkbaar te maken voor de verschillende perioden werd correctie op monetaire en prijsinflatie toegepast. Hiertoe werd een deflator gebruikt op basis van gegevens van De Kleijn en Van de Stadt (1987) en het CBS (1989, 1994).
- Werkloosheidspercentage: Jaarlijkse werkloosheidspercentages voor mannen en vrouwen apart zijn algemeen toegankelijk via het CBS (1994). Voor mannen en vrouwen apart werd als covariaat het werkloosheidspercentage toegekend in het jaar dat ze hun opleiding hadden afgesloten en dus beschikbaar kwamen op de arbeidsmarkt. Met het werkloosheidspercentage werd de toegankelijkheid van de arbeidsmarkt geoperationaliseerd op het moment dat respondenten een baan konden gaan zoeken.

Sociale verandering. Het is van belang om te kunnen bepalen waaraan een eventuele sociale verandering in opinies over culturele en economische kwesties is toe te schrijven. Met andere woorden is sociale verandering een gevolg van: (1) verschil-

len in leeftijdsfase (leeftijdseffect); (2) veranderde omstandigheden op het moment dat de opinies van respondenten bepaald zijn (periode-effect) of (3) een verschillend verleden vanwege een ander tijdstip van geboorte (cohorteffect)? APC-analyse (age, period en cohort) is een aanpak waarmee getracht wordt de invloed van leeftijd, periode en cohort tegelijkertijd te bepalen en voor elkaar te corrigeren (Glenn 1977; Hagenaars 1990; Mulder 1993). De voor sociale verandering meest invloedrijke tijdsvariabele kan op deze wijze worden bepaald.

Bij APC-analyse duikt het zogenaamde identificatieprobleem op. Er is namelijk een exact lineaire relatie tussen de drie tijdsvariabelen: periode = cohort + leeftijd. Een statistisch model met alle drie tijdsvariabelen is overgeïdentificeerd en dus niet oplosbaar. We kiezen hier voor de oplossing van Beekes (1990) – vergelijkbaar met Willekens en Baydar (1984) en Mulder (1993) – waarin cohorten en leeftijden in categorieën worden samengevoegd die slechts gedeeltelijk overlappen, zodat de exact lineaire afhankelijkheid tussen de drie tijdsvariabelen doorbroken wordt. Mensen van één bepaalde leeftijdscategorie komen dan in twee verschillende geboortecohorten terecht zodat niet langer meer precies geldt dat: periode = cohort + leeftijd. Dit doorbreekt de exact lineaire relatie tussen de drie tijdsvariabelen, waardoor ze wel in één statistisch model geanalyseerd kunnen worden.

Hiertoe werden de volgende zes leeftijdscategorieën onderscheiden: (1) 17-20 jaar, (2) 21-30 jaar, (3) 31-40 jaar, (4) 41-50 jaar, (5) 51-60 jaar, en (6) ouder dan 60 jaar. Daarnaast werden de volgende zeven geboortecohorten onderscheiden: (1) 1900-1914, (2) 1915-1924, (3) 1925-1934, (4) 1935-1944, (5) 1945-1954, (6) 1955-1964, en (7) 1965-1975. Zoals gememoreerd waren de vijf perioden: (1) 1970, (2) 1975, (3) 1980, (4) 1985, en (5) 1992.

Ondanks de hier toegepaste oplossing van het identificatieprobleem zou collineariteit (te hoge samenhang tussen predictoren) nog steeds kunnen leiden tot onbetrouwbare toetsgrootheden. Om collineariteit te achterhalen is de condition index een belangrijke maat (Grotenhuis, Lammers en Wolbers 1995). Van de hieronder vermelde variantieanalyses (zie tabel 1 en 2) is de hoogste condition index 14.11. Volgens Belsley, Kuh en Welsch (1980: 157) dient men op te passen wanneer de index de waarde 30 overschrijdt. De conclusie mag dus luiden dat collineariteit hier geen probleem vormt.

De gecategoriseerde tijdsvariabelen zijn gebruikt in aparte variantieanalyses op de libertair-autoritair dimensie en de links-rechts dimensie. In deze variantieanalyses konden geen interactie-effecten tussen leeftijd, periode en cohort worden geschat, vanwege overidentificatie van het statistische model.

3 Onderzoeksresultaten

We gingen eerst enkel het periode-effect en het sekse-effect na (model 1). Aan dit model voegden we leeftijd (model 2) en cohort (model 3) toe, die we vervolgens

samen analyseerden (model 4). In de hieropvolgende analyse werden de effecten van opleidingsniveau, religieuze participatie, burgerlijke staat en arbeidsmarktparticipatie meegenomen, evenals de interactie-effecten hiervan met sekse (model 5). Tot slot voegden we ook de sociaal-economische indicatoren toe: inkomen (model 6) en werkloosheidspercentage (model 7). De resultaten van deze analyses staan in tabel 1 en tabel 2.

Tabel 1: Effecten (F-waarden) van diverse variabelen op de culturele dimensie in steeds complexere modellen (df tussen haakjes)

	Modellen						
	1. Periode & Sexe	2. Model 1 & Leeftijd	3. Model 1 & Cohort	4. Model 1 & Leeftijd & Cohort	5. Model 4 & Achtergrond- variabelen	6. Model 5 & covariaat Inkomen	7. Model 6 & covariaat werkloze
Periode (4)	64.16**	75.31**	11.51**	11.22**	11.73**	14.03**	12.21**
Leeftijd (5)		158.47**		1.24	.67	1.19	1.17
Cohort (6)			144.43**	12.25**	13.93**	12.16**	9.62**
Sexe (1)	2.03	2.21	2.49	3.02	5.95*	7.13**	7.22**
Sexe – Periode (4)	4.16**	3.30*	1.99	1.13	.68	.65	1.04
Sexe – Leeftijd (5)		.83		.79	1.53	1.79	1.75
Sexe – Cohort (6)			.92	.76	1.15	.42	.54
Opleiding (3)					498.59**	354.58**	328.28**
Religieuze participatie (3)					201.20**	168.63**	143.64**
Betaald werk (1)					4.88*	.73	.91
Burgerlijke staat (2)					13.02**	15.81**	13.83**
Sexe – Opleiding (3)					.50	.45	.53
Sexe – Religieuze participatie (3)					.83	.67	.59
Sexe – Betaald werk (1)					3.11	4.55*	5.16*
Sexe – Burgerlijke staat (2)					2.64	1.31	1.93
Besteedbaar inkomen (1)						14.30**	14.74**
Werkloosheids- percentage (1)							1.78
Model df ¹	(9)	(19)	(21)	(31)	(49)	(50)	(51)
Error df ¹	(7619)	(7609)	(7607)	(7597)	(7559)	(6472)	(5904)

Noot:

1. Vanwege ontbrekende waarden op sommige variabelen is de totale df (model + error) niet overal gelijk.

*p < .05.

**p < .01.

Tabel 2: Effecten (F-waarden) van diverse variabelen op de economische dimensie in steeds complexere modellen (df tussen haakjes)

	Modellen						
	1. Periode & Sexe	2. Model 1 & Leeftijd	3. Model 1 & Cohort	4. Model 1 & Leeftijd & Cohort	5. Model 4 & Achtergrond- variabelen	6. Model 5 & covariaat Inkomen	7. Model 6 & covariaat % werklozen
de (4)	184.59**	181.72**	146.59**	61.62**	58.90**	49.35**	46.30**
ijd (5)		2.25*		3.73**	2.16	2.82*	2.20
rt (6)			3.07**	4.31**	4.54**	4.59**	4.72**
(1)	8.14**	5.07*	5.88*	5.62*	2.72	.10	.36
- Periode (4)	5.31**	5.48**	3.37**	1.63	1.49	1.19	1.35
- Leeftijd (5)		1.48		1.80	1.28	2.25*	2.10
- Cohort (6)			1.00	1.29	1.41	1.80	1.96
ding (3)					234.01**	80.47**	69.82**
gieuze							
ipatie (3)					90.28**	96.31**	81.87**
ald werk (1)					.81	.80	.95
erlijke							
(2)					10.55**	.93	.21
- Opleiding (3)					5.62**	3.26*	3.13*
- Religieuze							
ipatie (3)					1.15	.92	.99
- Betaald							
(1)					.02	.01	.02
- Burgerlijke							
(2)					1.56	5.54**	6.25**
edbaar							
nen (1)						536.66**	480.63**
loosheids-							
ntage (1)							2.46
l df ¹	(9)	(19)	(21)	(31)	(49)	(50)	(51)
df ¹	(7619)	(7609)	(7607)	(7597)	(7559)	(6472)	(5904)

Noot:

1. Vanwege ontbrekende waarden op sommige variabelen is de totale df (model + error) niet overall gelijk.

*p < .05.

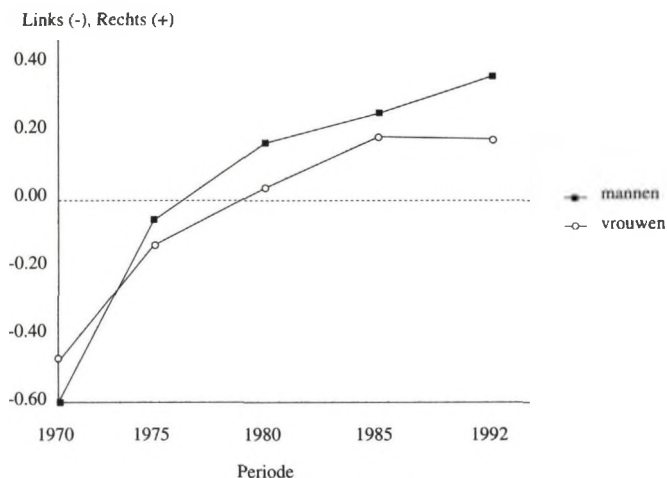
**p < .01.

Het verschil tussen de seksen. De gegevens laten zien dat zowel bij economisch als bij cultureel conservatisme een verschuiving van het verschil tussen vrouwen en mannen heeft plaatsgevonden. Zowel bij cultureel als bij economisch conservatisme doet zich een significant periode-effect als ook een significant interactie-effect tussen

periode en sekse voor (zie tabel 1 en tabel 2, model 1). Inspectie van de gemiddelde scores van de seksen in de verschillende perioden laat zien, dat in 1970 vrouwen zowel in cultureel als in economisch opzicht conservatiever waren dan de mannen (zie figuur 1 en 2). In 1992 zijn vrouwen in beide opzichten progressiever dan mannen geworden. Bij de culturele opinies voltrok de omslag zich tussen 1975 en 1980, bij de economische opinies tussen 1970 en 1975.

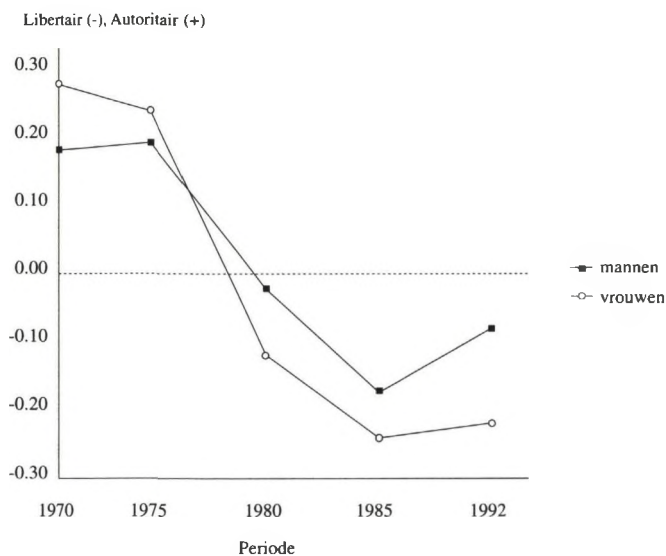
In cultureel opzicht zien we dat de trend naar grotere liberalisering vooral bij de vrouwen is aangeslagen. Bij de mannen is deze trend minder sterk, en bovendien lijkt ze eind jaren tachtig tot staan gebracht. De verrechtsingstendens in economisch opzicht is daarentegen vooral bij de mannen aangeslagen en zet zich tot 1992 voort.

Figuur 1: Gemiddelde scores op de links-rechts dimensie, met sekse en periode

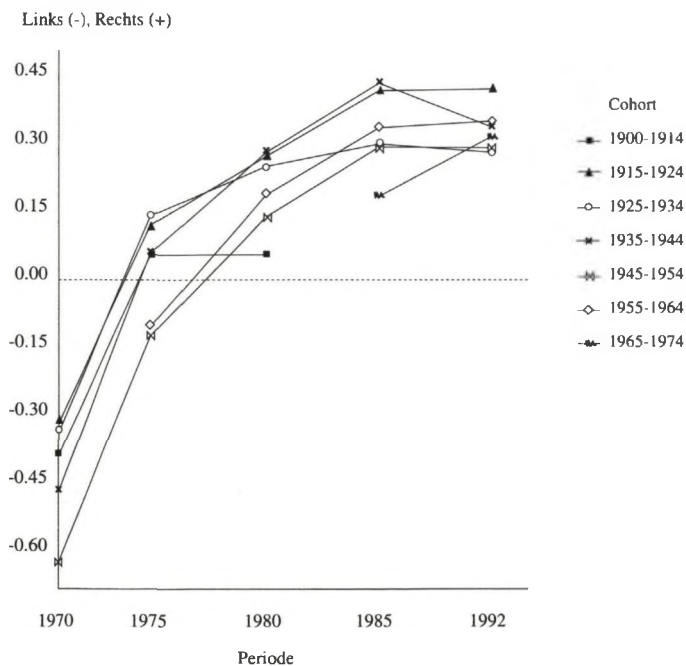

Leeftijds-, cohort- en periode-effecten. Bij cultureel conservatisme zien we een bijzonder sterk cohort-effect. De jongste generaties zijn het minst conservatief. Gecorrigeerd hiervoor verdwijnen de effecten van leeftijd en die van sekse (model 4). In figuur 4 zien we duidelijk hoe de trend in de tijd het gevolg is van elkaar opvolgende, meer libertair wordende cohorten. De jongste cohorten zijn het meest libertair. Wel zijn de cohort-verschillen tussen de jongste cohorten veel kleiner geworden. De naoorlogse cohorten (geboren na 1945) verschillen beduidend minder van elkaar dan de oudere generaties, en bovendien lijken de jongste cohorten weer conservatiever dan de cohorten die hen net voorgingen.

Figuur 2: Gemiddelde scores op de libertair-autoritair dimensie, met sekse en periode

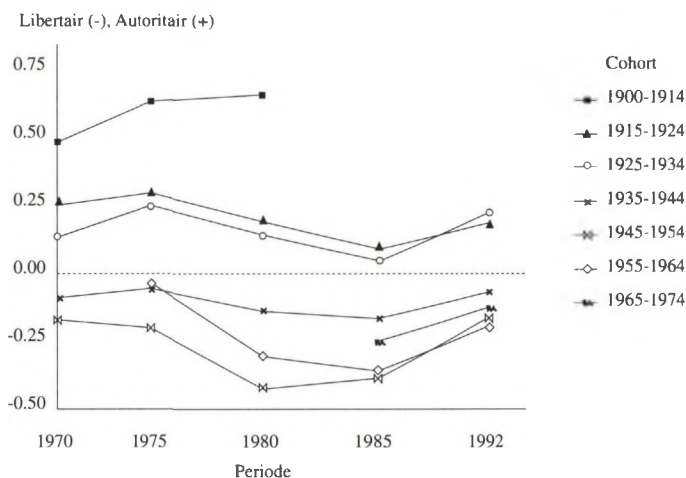

Figuur 3: Gemiddelde scores op de links-rechts dimensie, met geboortecohort en periode

Bij economisch conservatisme valt vooral de kracht van het periode-effect op (zie figuur 3). Tussen 1970 en 1985 treedt een bijzonder sterk verrechtsingseffect op, dat tussen 1985 en 1992 gehandhaafd blijft, maar niet meer sterker wordt. De cohortverschillen zijn naar vergelijking klein. Gecorrigeerd voor cohortverschillen doet de trend zich bij vrouwen en mannen op dezelfde manier voor, al zijn vrouwen over de hele linie minder rechts dan mannen. Figuur 3 en figuur 4 laten zien hoe de cohorten zich op beide dimensies door de tijd heen bewegen.

Figuur 4: Gemiddelde scores op de libertair-autoritair dimensie, met geboortecohort en periode

Het sekseverschil en leeftijds- of cohort-effecten. Een versterkt sekse-effect in de jongste generaties wordt geïndiceerd door sekse * cohort effecten. Dit wordt niet gevonden (zie tabel 1 en tabel 2, model 2, 3 en 4). Zowel bij cultureel als bij economisch conservatisme blijkt de verschuiving van het sekseverschil in de laatste decennia (geïndiceerd door de sekse * periode-interactie) verdwenen als het cohort- en het leeftijdseffect in de analyse worden betrokken. Nadere inspectie van de opvattingen van vrouwen en mannen binnen de verschillende cohorten maakt duidelijk hoe we dit kunnen begrijpen (we vermelden dit zonder tabel). Bij cultureel conservatisme zien we het volgende beeld: In de oudere cohorten (1900-1924) zijn de sekseverschillen klein, en scoren vrouwen ook vaak iets hoger dan mannen. De aantallen van het oudste cohort (1900-1914) zijn daarbij relatief klein; van hen zijn slechts drie meetmomenten beschikbaar (1970-1980). Vooral bij de jongste cohorten (1955-1974) zien we een duidelijk sekseverschil in de hier verwachte richting (vrouwen

minder autoritair). Bij het jongste cohort is dit verschil het grootst, maar het aantal respondenten in dit cohort is – ten opzichte van de hele onderzoekspopulatie – eveneens relatief klein; van dit cohort zijn slechts twee meetmomenten beschikbaar (1985-1992). Binnen de cohorten zijn de verschillen tussen vrouwen en mannen dus over het geheel genomen niet zo sterk en voorzover zich hierbij duidelijke verschillen aftekenen (met name tussen de oudste en de jongste cohorten) zijn deze niet krachtig genoeg om tot significante resultaten over de hele onderzoekspopulatie heen te leiden.

Hetzelfde geldt, zij het in minder sterke mate, voor economisch conservatisme. Ook hier zijn de sekseverschillen het sterkst bij de jongste cohorten. De sekseverschillen zijn in de oudere cohorten ook zichtbaar (vanaf 1975), wat het sekseverschil over de hele periode heen verklaart.

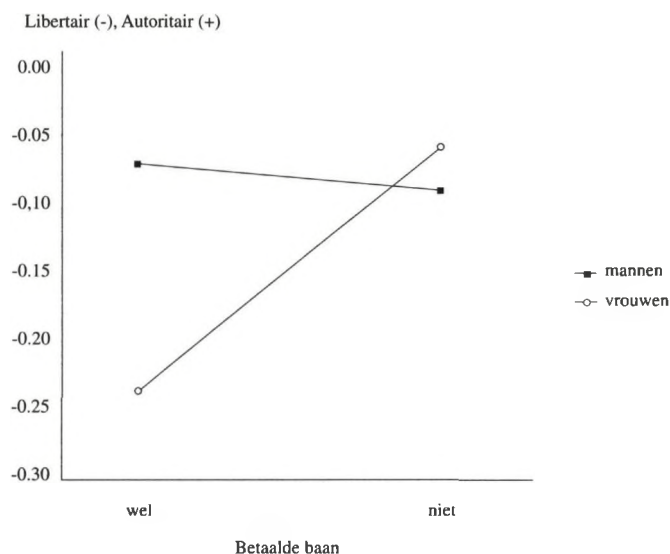
Hoewel de gegevens wel enige steun geven aan de veronderstelling dat in de jongste cohorten de sekseverschillen in conservatisme pregnanter zijn, bereiken deze verschillen geen significantie.

Het sekse-effect als resultante van verschillen tussen de maatschappelijke posities van vrouwen en mannen. De vraag is nu in welke mate sekseverschillen in conservatisme beïnvloed worden door verschillen in maatschappelijke positie tussen vrouwen en mannen. Als indicatoren voor maatschappelijke positie namen wij opleidingsniveau, religieuze participatie, burgerlijke staat en arbeidsmarktparticipatie (zie tabel 1 en tabel 2, model 5). Vervolgens voegden wij besteedbaar inkomen toe (model 6), en werkloosheidspercentage (model 7).

Van de gehanteerde indicatoren vertonen zowel opleidingsniveau, religieuze participatie en inkomen de verwachte effecten: zowel een hoog inkomen als een hoog opleidingsniveau gaan gepaard met minder cultureel en meer economisch conservatisme. Het effect van opleidingsniveau is het sterkst bij cultureel conservatisme, terwijl het effect van inkomen bijzonder sterk is bij economisch conservatisme. Een hoger niveau van religieuze participatie leidt tot een hoger conservatisme-niveau op beide dimensies. Dat is in overeenstemming met eerdere onderzoeksbevindingen. Werkloosheidspercentage blijkt niet van belang voor zowel cultureel als voor economisch conservatisme. Het effect van burgerlijke staat en arbeidsmarktparticipatie is minder eenduidig.

Bij cultureel conservatisme zien we in model 5 zowel een effect van burgerlijke staat (ongetrouwen zijn minder conservatief dan getrouwde of gescheiden respondenten) als van arbeidsmarktparticipatie (werkenden zijn minder conservatief). Na toevoeging van inkomen (model 6) blijft het effect van burgerlijke staat bestaan, maar bij arbeidsmarktparticipatie zien we enkel nog een interactie-effect: het sekseverschil – vrouwen minder cultureel conservatief – doet zich enkel voor bij de werkenden. Toevoeging van werkloosheidspercentage verandert dit niet (zie figuur 5).

Figuur 5: Gemiddelde scores op de libertair-autoritair dimensie, met sekse en arbeidsmarktparticipatie (model 7)

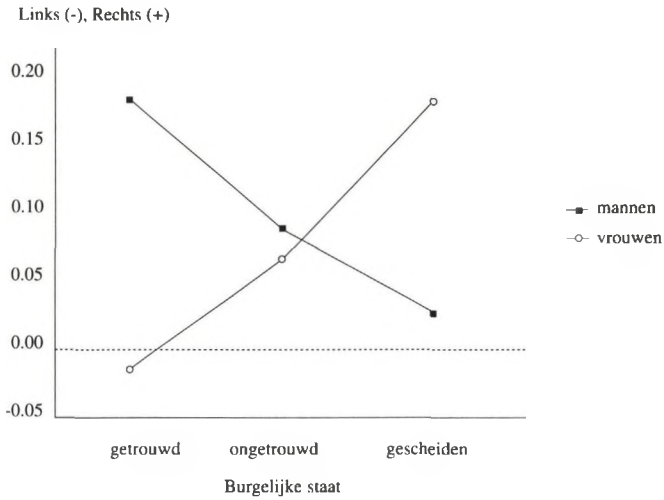

Bij economisch conservatisme treedt een vergelijkbaar interactie-effect op in het effect van burgerlijke staat. Arbeidsmarktparticipatie heeft hier geen significant effect; burgerlijke staat wel (getrouwde respondenten zijn rechtser dan ongetrouwde of gescheiden respondenten), maar na toevoeging van inkomen doet zich enkel nog het interactie-effect tussen burgerlijke staat en sekse voor: Getrouwde vrouwen zijn linkser dan mannen, terwijl gescheiden vrouwen juist rechtser zijn (zie figuur 6).

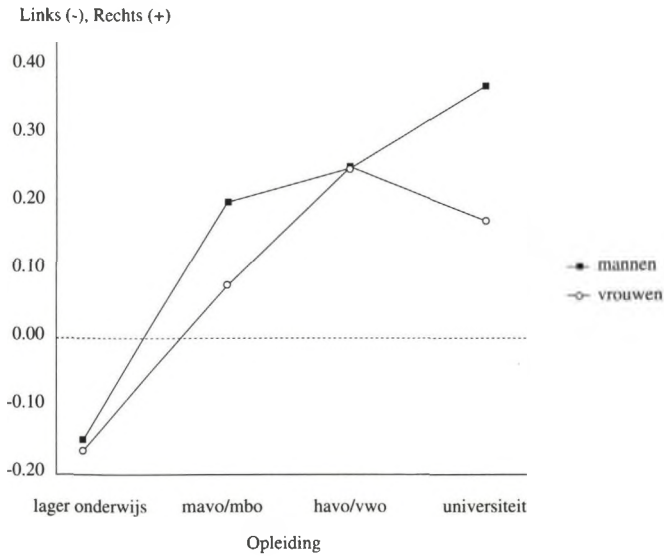
Er treedt in deze analyses nog een interactie-effect op van sekse met opleidingsniveau bij economisch conservatisme, dat moeilijk te interpreteren is. Het sekseverschil is het grootst bij het hoogste en bij het één na laagste opleidingsniveau. Figuur 7 maakt dit zichtbaar.

Als we de invloed van deze maatschappelijke indicatoren in onze analyse meeneemen, dan heeft dat bij cultureel conservatisme een effect op de sekseverschillen: onder vergelijkbare omstandigheden zijn vrouwen minder conservatief dan mannen (zie figuur 9). Bij de economische dimensie verdwijnt het sekseverschil (zie figuur 8). We zien in de figuren 8 en 9 de ongecorrigeerde en de gecorrigeerde sekseverschillen tussen 1970 en 1992 grafisch weergegeven (conform tabel 1 en tabel 2, model 1 en model 7).

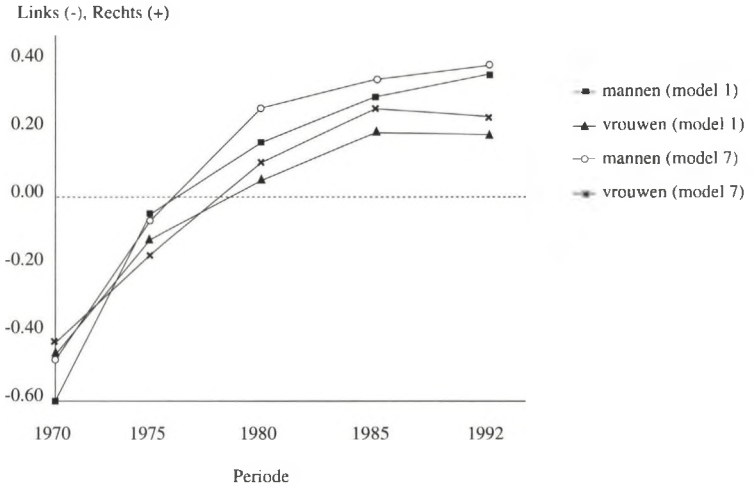
Figuur 6: Gemiddelde scores op de links-rechts dimensie, met sekse en burgerlijke staat (model 7)

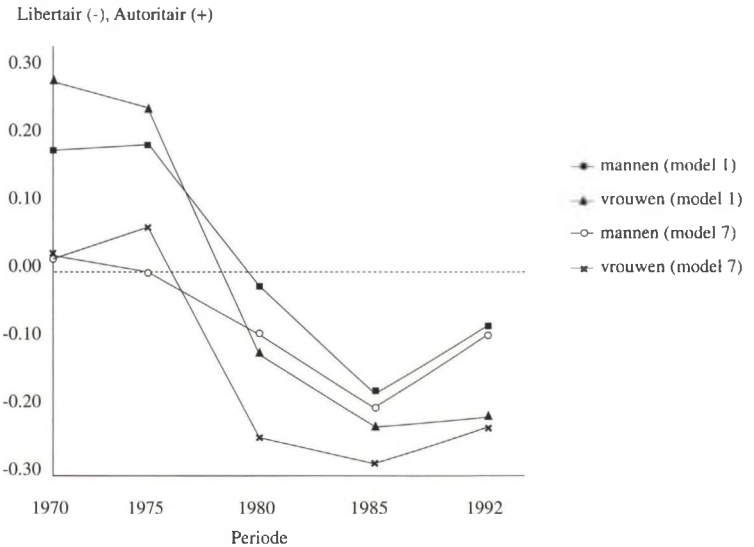
Figuur 7: Gemiddelde scores op de links-rechts dimensie, met sekse en opleidingsniveau (model 7)

Figuur 8: Gecorrigeerde en ongecorrigeerde gemiddelde scores op de links-rechts dimensie, met sekse en periode (model 1 en model 7)

Figuur 9: Gecorrigeerde en ongecorrigeerde gemiddelde scores op de libertair-autoritair dimensie, met sekse en periode (model 1 en model 7)

Bij cultureel conservatisme laten de resultaten een versterking van het sekseverschil na 1975 zien. Ook zien we dat het sekseverschil in omgekeerde richting (vrouwen waren in 1970 conservatiever dan mannen) verandert. In 1975 zijn vrouwen nog enigszins conservatiever dan mannen (in 1970 overigens niet), maar vanaf 1980 zijn ze minder conservatief. Hoewel de sekse * periode interactie nu niet meer significant is, laten de gegevens wel zien dat na correctie voor maatschappelijke indicatoren toch pas in de loop van de jaren zeventig een sekseverschil is ontstaan.

Meer in het algemeen bevestigen de gegevens in figuur 9, dat door de controle voor de verschillende achtergrond-indicatoren de cultureel libertaire trend in de tijd aanmerkelijk wordt afgezwakt. Het gevonden 'periode-effect' is lang niet meer zo opvallend. Dat is bij de rechtse trend minder het geval (zie figuur 8): deze blijft sterk. Het 'periode-effect' blijft hier dus wel van kracht.

4 Conclusie

Onze bevindingen bevestigen dat er sprake is twee sterke trends in culturele en in economische opinies. In het culturele domein zien we een afname van cultureel conservatisme. Dat betekent een toename van de individuele vrijheid en een steeds grotere nadruk op de individuele verantwoordelijkheid van mensen in het bepalen van hun levensstijl (samenlevingsvormen, verhoudingen tussen vrouwen en mannen) of in het nemen van beslissingen rond leven en dood (abortus, euthanasie). In het economische domein zien we een vermindering van zorg voor de sociaal-economisch zwakkere groepen en een sterker wordende afwijzing van overheidsingrijpen ten gunste van grotere (inkomens)gelijkheid. Deze trends zijn in overeenstemming met de individualiseringstendens in de samenleving. De trend doet zich echter niet bij alle generaties in dezelfde mate voor. Ook is de trend niet hetzelfde voor vrouwen en mannen.

Opmerkelijk is, dat zich bij cultureel conservatisme een bijzonder sterk cohort-effect voordoet, terwijl het periode-effect veel minder pregnant is. Bij economisch conservatisme daarentegen is vooral het periode-effect bijzonder krachtig en het cohorteffect minder uitgesproken. Dit verschil tussen beide vormen van conservatisme blijft bestaan als we rekening houden met de invloed van maatschappelijke achtergrondfactoren als opleidingsniveau, inkomen, burgerlijke staat, werkloosheid en religie. Ingleharts' (1977) assumptie dat bepaalde opvattingen in de formatieve fase (adolescentie en jonge volwassenheid) worden gevestigd en zo een generatie constitueren, blijkt vooral voor cultureel conservatisme op te gaan. Opvattingen over het economische domein zijn veel conjunctuurgevoeliger.

Daarnaast zijn er duidelijke verschillen tussen vrouwen en mannen. In de jaren zeventig waren vrouwen zowel in cultureel als in economisch opzicht nog ongeveer even conservatief als mannen. In 1992 bleken vrouwen vooral in cultureel opzicht juist progressiever geworden. De libertaire trend in het culturele domein doet zich

sterker voor bij vrouwen. Deze gegevens steunen niet de these dat de trends in dit soort opvattingen door mannen worden gezet en dat vrouwen een bepaalde trend afwachtender tegemoet zouden treden. Vrouwen 'zetten de trend' in het culturele domein. In die zin betreft het hier nog een 'traditioneel' verschil tussen de seksen, dat samen zou kunnen hangen met het belang van beide domeinen voor elk van de seksen. Dit wordt ondersteund door onderzoek, waaruit bleek dat de links-rechts-dimensie door vrouwen meer geassocieerd wordt met sociaal-culturele zaken, terwijl bij mannen juist sociaal-economische issues de boventoon voerden (Jelen, Thomas en Wilcox 1994).

Het sekseverschil in cultureel conservatisme blijkt duidelijk als we controleren voor sekseverschillen in maatschappelijke positie. Dat is niet verwonderlijk. Het gemiddeld lagere opleidingsniveau van vrouwen, haar gemiddeld lagere arbeidsparticipatie, haar geringere inkomen, de sterkere inbedding in religieuze praktijken leiden er alle toe dat de opvattingen van vrouwen ten opzichte van die van mannen een meer conservatieve signatuur zouden moeten vertonen. Dat werd echter nooit in onderzoek gevonden. De hier gepresenteerde onderzoeksbevindingen maken duidelijk, dat achter het ontbreken van sekseverschillen in veel bestaand onderzoek een reëel bestaand sekseverschil in omgekeerde richting (vrouwen progressiever) schuil kan zijn gegaan. Controle voor het verschil in maatschappelijke positie maakt dit zichtbaar.

Dat verklaart ook de resultaten van veel jeugdonderzoekers, die vergelijkbare sekseverschillen (meisjes progressiever, toleranter dan jongens) in hun onderzoeken hebben aangetroffen. Vaak wordt in deze onderzoeken gebruik gemaakt van steekproeven van jongeren in scholen binnen verschillende onderwijsniveau's, waarbij een fifty-fifty verdeling van meisjes en jongens over de verschillende opleidingsniveau's wordt nagestreefd. Dat gold destijds voor het onderzoek van Hagendoorn en Janssen (1983), het gold voor het eerste onderzoek uit Utrecht (Raaijmakers et al. 1986) en het geldt voor de scholierenonderzoeken (Diekstra et al. 1991; Garnefski en Diekstra 1993). Door deze impliciete controle voor opleidingsniveau – de belangrijkste determinant van dit soort opvattingen in het jeugdonderzoek – ontstaat het verschil tussen meisjes en jongens, zoals het zich ook bij volwassen vrouwen en mannen manifesteert na controle voor deze invloeden.

In vergelijkbare maatschappelijke omstandigheden blijken vrouwen dus juist minder conservatief te zijn dan mannen. Het is verleidelijk om dit verschil te verklaren door de traditionele sekseverschillen in maatschappelijke verantwoordelijkheden. De belangrijkste verschillen zouden dan liggen in de grotere verantwoordelijkheid van vrouwen in de primaire leef sfeer: de verzorging en opvoeding van kinderen en zorgverplichtingen in het algemeen (vrijwilligerswerk, sociale relaties in het gezin, zorg voor familie en vrienden, etc.). Dergelijke verantwoordelijkheden zouden gepaard kunnen gaan met een grotere sociale gevoeligheid en in het verlengde hiervan tot een snellere identificatie met het lot van de zwakkeren in de samenleving kunnen leiden.

Deze verklaring is echter onbevredigend, want niet geheel in overeenstemming met onze bevindingen. In dat geval zou immers na controle voor structurele indicatoren ook in de jaren zeventig al een sekseverschil gevonden moeten worden en dat is niet zo. Het sekseverschil in conservatisme is in de laatste decennia juist groter geworden. Voor een verklaring moeten we wellicht meer zoeken in de richting van grotere maatschappelijke acceptatie van vrouwenemancipatie en feministisch gedachtegoed en in het verlengde hiervan het toenemend aantal vrouwen dat een minder conventionele levensinvulling ambieert. Deze vrouwen hebben belang bij een klimaatverandering in de samenleving die deze wensen ondersteunt en honoreert en dus bij meer liberale en minder traditionele opvattingen over de positie van vrouwen.

Een additionele verklaring zou gelegen kunnen zijn in de wijze waarop vrouwen deze minder conventionele levensroutes invullen. Hoewel het onderwijsniveau van meisjes sterk stijgt en het niveau van de jongens benadert, blijft de opleidings- en beroepskeuze van meisjes nog steeds verrassend vaak 'vrouwelijk' (onderwijs, de welzijns- en verzorgingssector). De sociale instelling die in deze sectoren beroepsmatig is vereist, past goed bij 'traditioneel vrouwelijke' eigenschappen en voorkeuren. Zij zou deze kunnen versterken en legitimeren en daarmee zouden zij zich kunnen vertalen in een meer omvattende maatschappelijke instelling van vrouwen. Een dergelijke redenering is in overeenstemming met het gegeven dat vooral werkende vrouwen minder cultureel conservatief zijn dan mannen.

Noten

1. Het betreft hier de bestanden van Culturele Veranderingen in Nederland, die bij het Steinmetzarchief zijn bewaard onder Steinmetzarchiefnummer P0998 (1970-1985) en P1152 (1992).

2. Zie appendix 5 in Middendorp (1991) voor een uitgebreide bespreking van de schalen en van de door hem gehanteerde werkwijze.

Geraadpleegde literatuur

- Becker, H. (1992) *Generaties en hun kansen*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Becker, H., A. Felling, J. Peters en K. Sanders (1995) Cultureel conservatisme in Nederland in de jaren tachtig: De invloed van generatie en denominatie. *Mens en Maatschappij* 70:289-303.
- Becker, J.W. (1992) *Culturele Veranderingen in Nederland 1992* (computerfile). Amsterdam: Steinmetz Archief (Steinmetzarchiefnummer P1152).
- Beekes, A. (1990) The development of cohort analysis. In H. A. Becker (red.) *Life histories and generations*. Utrecht: ISOR, p.547-562.
- Beker, M., en J.G.F. Merens (1994) *Rapportage Jeugd 1994*. Rijswijk: SCP.
- Belsley, D., E. Kuh en R. Welsch (1980) *Regression diagnostics: Identifying influential data and sources of collinearity*. New York: John Wiley en Sons.
- Berkel-van Schaik van, A. en L. Van Snippenburg (1991) Sociaal-historische generaties, verbeelding of empirische werkelijkheid? *Sociologische Gids* 38:227-248.
- Bogt, T. ter en C. van Praag (1992) *Jongeren op de drempel van de jaren negentig*. Rijswijk: SCP.

- CBS (1989) *Negentig jaren statistiek in tijdreeksen, 1899-1989*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- CBS (1994) *Vijfennegentig jaren statistiek in tijdreeksen, 1899-1994*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Dam, B. (1993) *Een generatie met verschillende gezichten*. Nijmegen: ITS.
- Dekker, P., en P. Ester (1993) *Social and political attitudes in Dutch society*. Rijswijk: SCP.
- Deth, van J. (1983a) The persistence of materialist and post-materialist value orientations. *European Journal of Political Research* 11:63-79.
- Deth, van J. (1983b) Politieke waarde-oriëntaties en waardeveranderingen. In J. Thomassen, F. Heunks, J. van Deth en E. Elsinga (red.) *De verstomde revolutie*. Alphen aan den Rijn: Samsom, p.24-50.
- Deth, van, J. (1984) *Politieke waarden*. Amsterdam: CT-Press.
- Vaus, D. en I. McAllister (1989) The changing role of women: Gender and Political Alignment in 11 Nations. *European Journal of Political Research* 17:241-262.
- Diekstra, R.F.W., N. Garnefski, P. de Heus, R. de Zwart, B.M.S. van Praag en M. Warnaar (1991) *Scholierenonderzoek 1990: Gedrag en gezondheid van scholieren uit het Voortgezet onderwijs*. Haag: NIBUD.
- Eisinga, R.N. en P.L.H. Scheepers (1989) *Etnocentrisme in Nederland*. Nijmegen: ITS.
- Evans, G., A. Heath en M. Lalljee (1996) Measuring left-right and libertarian-authoritarian values in the British electorate. *British Journal of Sociology* 47 (1) 93-112.
- Eysenck, H.J. (1975) The structure of social attitudes. *British Journal of Social and Clinical Psychology* 10:201-212.
- Felling, A. en J. Peters (1984) Conservatisme in Nederland nader bekeken. *Mens en Maatschappij* 59:339-362.
- Felling, A, J. Peters en O. Schreuder (1983) *Burgerlijk en onburgerlijk Nederland*. Arnhem: Van Loghum Slaterus.
- Feather, N.T. (1978) Family resemblance in conservatism: Are daughters more similar to parents than sons are? *Journal of Personality* 46:260-278.
- Fischer, A. (red.) (1981) *Jugend '81*. Opladen: Leske en Budrich.
- Garnefski, N. en R.F.W. Diekstra (1993) *Scholierenonderzoek 1992*. Leiden: Vakgroep Klinische en Gezondheidspsychologie.
- Glenn, N. D. (1977) Cohort analysis. Beverly Hills: Sage. *Sage university paper series on Quantitative Applications in the Social Sciences*, no 5.
- Graaf, N. de en P. de Graaf (1988) De samenhang tussen leeftijd en postmaterialistische waardenpatronen. *Sociologische Gids* 35:397-417.
- Grotenhuis, M. te, J. Lammers en M. Wolbers (1995) Cohorten zonder collineariteit? Een methodologisch commentaar op 'Cohorten zonder generaties: cohortvervanging en generatievorming in Nederland' van Andries van den Broek. *Sociologische Gids* 42:163-170.
- Hagenaars, J. A. P. (1990) *Categorical longitudinal data: Loglinear panel, trend and cohort analysis*. Beverley Hills: Sage Publications.
- Hagendoorn, L. en J. Janssen (1983) *Rechtsomkeer*. Baarn: Ambo.
- Hooghiemstra, B.T.J. en M. Niphuis-Nel (1993) *Sociale Atlas van de Vrouw. Deel 2: Arbeid, inkomen en faciliteiten om werken en zorgen voor kinderen te combineren*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA.
- Howard, J.A. (1988) Gender differences in sexual attitudes: Conservatism or powerlessness. *Gender and Society* 2:103-114.
- Iedema, J., H.A. Becker en K. Sanders (in druk) Transitions into independence: A comparison of cohorts born since 1930 in the Netherlands. *European Sociological Review*.
- Iedema, J. en K. Sanders (1996) Verschillen in manier en leeftijd waarop Nederlandse jonge-

- ren geboren na 1930 uit huis gaan (Differences in ways and age of leaving the parental home of Dutch youngsters born since 1930). *Mens en Maatschappij* 71:25-40.
- Inglehart, R. (1977) *The silent revolution*. Princeton: Princeton University Press.
- Jelen, T.D., S. Thomas en C. Wilcox (1994) The gender gap in comparative perspective: Gender differences in abstract ideology and concrete issues in Western Europe. *European Journal of Political Research* 25 (2) 171-186.
- Kleijn, J. P. de en H. van de Stadt (1987) *Inkomensniveau en inkomensongelijkheid*, 1959-1984. Supplement bij de sociaal-economische maandsstatistiek 6: 11-20. Voorburg, CBS.
- Lipset, S.M. (1960) *Political man*. London: Heinemann.
- Maassen, G. en W. Meeus (1993) De verhouding tussen jongeren en volwassenen. In W. Meeus en H. 't Hart (red.) *Jongeren in Nederland*. Amersfoort: Academische Uitgeverij, p. 133-156.
- Maslow, A. (1954) *Motivation and personality*. New York: Harper.
- Meeus, W. (1988) Adolescent conservatism: A two-dimensional concept. In J. Hazekamp, W. Meeus en Y. te Poel (red.) *European contributions to youth research*. Amsterdam: Free University Press, p. 101-115.
- Middendorp, C.P. (1979) *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland*. Meppel: Boom
- Middendorp, C.P. (1991) *Ideology in Dutch politics*. Assen: Van Gorcum.
- Middendorp, C.P. (1985) Culturele Veranderingen in Nederland 1970-1985. (computer file). Amsterdam: Steinmetz Archief (Steinmetzarchieffnummer P0998).
- Mulder, (1993) *Migration dynamics: A life course approach*. Proefschrift Amsterdam: Thesis.
- Prakke, H. (1959) *De seismograaffunctie der jonge generatie*. Assen.
- Raaijmakers, Q., W. Meeus en W. Vollebergh (1986) Extreme politieke opvattingen bij LBO-MAVO-scholieren. In H. Dekker en S. Rozemond (red.), *Politieke socialisatie*. Culemborg: Educaboek.
- Raaijmakers, Q. (1993) Opvattingen over politiek en maatschappij. In W. Meeus en H. 't Hart (red.) *Jongeren in Nederland*. Amersfoort: Academische Uitgeverij, p. 106-133.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (1985) *Jongeren in de jaren tachtig*. Rijswijk: SCP.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (1992) *Sociaal en Cultureel Rapport 1992*. Rijswijk: SCP.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (1994) *Sociaal en Cultureel Rapport 1994*. Rijswijk: SCP.
- Snippenburg, L. en P. Hendriks Vettehen (1990) Jongeren op weg naar volwassenheid: Differentiële veranderingen in hun politieke, culturele en economische waarden sinds de jaren zeventig. *Sociale Wetenschappen* 30:17-37.
- Truett, K.R. (1993) Age differences in conservatism. *Personality and Individual Differences* 14:405-411.
- Vollebergh, W. (1986) De politisering van seksisme. In M. Matthijssen, W. Meeus en F. van Wel (red.) *Beelden van jeugd: Leefwereld, beleid, onderzoek*. Groningen: Wolters Noordhof, p.68-89.
- Vollebergh, W. (1988) Antifeminisme als maatstaf voor emancipatie-tolerantie. *Sociale Wetenschappen* 31:1-23.
- Vollebergh, W.A.M. (1991) *The Limits of tolerance*. Utrecht: dissertatie R.U.U..
- Vollebergh, W., Q. Raaijmakers en W. Meeus (1995) Traditionele opvattingen en rechtsextremisme: Trends van 1970-1994 onder jongeren en volwassenen. *Jeugd en samenleving* 25:3-22.
- Willekens, F. en N. Baydar (1984) *Age-period-cohort models for forecasting fertility*. Voorburg: NIDI (Working paper no 45).
- Wirls, D. (1986) Reinterpreting the gender gap. *Public Opinion Quarterly* 50:316-330.